

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

В.А. ПРЕДБОРСЬКИЙ,

д.е.н., професор, Національна академія внутрішніх справ МВС України

«Історичне повернення» як дискурсивний засіб побудови моделей суспільної організації в кризових умовах

У статті розглядаються закономірності існування особливих суспільних форм «історичного повернення», які в кризових умовах мають значний потенціал активізації громадянського суспільства.

Ключові слова: соборність, архаїзація, форми «історичного повернення», цивілізаційна субдукція, вічева організація.

В.А. ПРЕДБОРСКИЙ,

д.э.н., профессор, Национальная академия внутренних дел МВД Украины

«Историческое возвращение» как дискурсивное средство построения моделей общественной организации в кризисных условиях

В статье рассматриваются закономерности существования особых общественных форм «исторического возвращения», которые в кризисных условиях имеют значительный потенциал активизации гражданского общества.

Ключевые слова: соборность, архаизация, формы «исторического возвращения», цивилизационная субдукция, веcheвая организация.

V.A. PREDBORSKY,

PhD, Professor, National Academy of Internal Affairs of Ukraine

«Historical return» as a discursive tool for building models of social organization in a crisis

The article discusses the existence of special patterns of social forms «historical return», which in the crisis have considerable potential for further enhancement of civil society.

Keywords: collegiality, arhaizatsiya, forms of «historical return» civilizational subduction veche organization.

Постановка проблеми. Ринкова трансформація вітчизняної економіки супроводжується зростанням численних загроз економічній безпеці, серед яких одне з головних місць належить феномену синергетичної системи економічних криз, як зовнішніх, так і внутрішніх. Процеси кризового тиску захопили не тільки економічні, а й інші суспільні процеси, перетворивши їх на систему модифікованого механізму функціонування суспільства. У зв'язку з цим реформування у будь-якій сфері життя і діяльності (політичній, соціальній, економічній, організаційній, правовій) у сучасному вітчизняному суспільстві зв'язано з врахуванням цієї кризової складової суспільних процесів.

Після десятиріч прискореного розвитку кризових процесів і провалу несистемних зусиль держави щодо їхнього обмеження та подолання стає зрозумілим, що загроза кризової пастки найтіснішим чином пов'язана із самою проблемою ефективності державного реформування на засадах вестернізації чи залежності від іншого зовнішнього тиску, його девіації в бік від фундаментальних закономірностей ефективної трансформації економічної структури українського суспільства, наявності механізмів тінювого гальмування та архаїзації цього розвитку, маргіналізації всієї соціально-економічної структури, які не враховуються державою та не адаптуються офіційними суспільними регуляторами. Сама структура кризових проце-

сів є розгалуженою, диференційованою, синергетичною, в ній передовсім найбільшу загрозу становлять сектори, що, своєю чергою, є активними генераторами вторинних кризових процесів. Суспільство намагається адаптуватися до викликів цілої системи трансформаційних загроз, але, досягнувши певної критичної їх маси, соціум починає вибудовувати систему супротиву. Опір його набуває різноманітних макросоціальних девіантних форм, серед яких чи не найзагрозливішими є кризи – тіньові, пов'язані з масовою дезадаптацією, дезінтеграцією, десоціалізацією тощо.

Аналіз досліджень та публікацій з проблеми. Наукові розробки у сфері пошуку оптимальної моделі суспільного регулювання та формування ефективної антикризової політики знайшли відображення у роботах таких українських вчених, як О. Алімов, Ю. Бажал, В. Беседін, В. Бодров, В. Бородюк, З. Варналій, О. Власюк, А. Гальчинський, В. Геєць, В. Гончаров, А. Гриценко, В. Грушко, А. Даниленко, М. Денисенко, М. Долішній, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, І. Жилияєв, Б. Кваснюк, В. Кузьменко, І. Лукінов, Ю. Макогон, І. Малий, Б. Малицький, С. Мочерний, В. Найдьонов, В. Ніколаєв, Б. Панасюк, Ю. Пахомов, Д. Стеченко, А. Сухоруков, В. Соловійов, О. Терещенко, В. Федоренко, А. Філіпенко, Л. Шинкарук, Г. Яловий та ін. Проблема впливу антикризової політики на процеси циклічності економічного розвитку присвячені роботи зарубіжних учених А. Акаєва, М. Артиса, Р. Грінберга, А. Грінспена, Л. Грініна, Ф. Кідланда, С. Классенса, П. Кругмана, А. Медісона, У. Уайт, М. Шимаї, В. Полтеровича, Е. Прескота, Дж. Сапіра, Дж. Стігліца, Ю. Яковця.

Однак поряд із наявністю вагомих наукових праць нові тенденції, специфічні особливості та унікальні за природою походження сучасні кризові явища засвідчили наявність ряду невирішених проблем теорії, методології і практики антикризового регулювання. Це стосується, по-перше, теоретичного обґрунтування та вибору ефективної моделі антикризового регулювання, існує потреба в подальшому їх системному вивченні.

Метою статті є подальше дослідження особливостей вітчизняного суспільного реформування, форм активізації громадянського суспільства в умовах кризового стискування.

Виклад основного матеріалу. Історія незаперечно доводить: будь-яка країна тоді здатна забезпечити ефективну організацію реформування суспільного організму, об'єднати, згуртувати націю, коли вона звертається до пошуку історично-особливих закономірностей активізації громадянського суспільства, розвитку національної інституційної матриці, відтворення функціонального значення окремих її елементів.

Так, головною проблемою країн, що розвиваються, у контексті формування інституційної мережевої матриці, яка б сприяла розвитку економіки у довгостроковому її періоді модернізації, є неякісний соціальний капітал, дослідженню закономірностей розвитку якого вітчизняною наукою приділено недостатньо уваги. «Тріаду соціального капіталу» прийнято визначати через сукупність норм поведінки, довіри і мережевої діяльності. Соціальний капітал є сукупністю відносин, які породжують дії, і ці відносини пов'язані з очікуваннями того, що інші економічні агенти виконуватимуть свої зобов'язання без застосування санкцій. Цю одночасну концентрацію очікувань і зобов'язань прийнято узагальнювати категорією «довіра» (чим більше зобов'язань нагромаджено

в суспільстві, тим вищими є рівень взаємності і, відповідно, рівень соціального капіталу). Саме через соціальний капітал у суспільстві підтримується порядок на основі довіри, взаємодопови, врахування індивідуумом не тільки приватних, але й суспільних інтересів (своєрідна інституційна альтернатива державі, за допомогою чого здійснюється внесок в економічний розвиток у «горизонтальному напрямку»). Крім того, від запасів соціального капіталу залежать ефективність функціонування формальних інститутів та якість державного управління (вплив на економіку у «вертикальному» вимірі). Соціальний капітал і формальні інститути взаємодоповнюють одне одного, оскільки покликані вирішувати спільні завдання, а за достатнього запасу першого з них потреба в державному регулюванні значно скорочується.

Активізація соціального капіталу, громадянського суспільства беззаперечно пов'язана з активізацією соціальної пам'яті суспільства, її рефлексії до національних традицій, цінностей, ефективних форм суспільної організації. До таких у сьогоденні слід віднести явища народних віче та майдану, як форм соборної організації. Це архаїзовані, немодернізовані суспільні форми, які відроджуються як форми «самозахисту, самозбереження суспільства» під особливим тиском зовнішніх та внутрішніх негативних чинників. Це пов'язано з результатами цивілізаційної взаємодії, коли у залежних, некапіталістичних країнах – у соціально-економічному просторі, що виділився з традиційних засад розвитку під впливом надлишкового тиску розвинутих домінуючих країн – явища своєрідної цивілізаційної субдукції розвиваються і значно прискорюються в умовах глобалізації, не стільки власне сучасні модернізовані форми, скільки такі псевдокапіталістичні, архаїчні перетворені укладні суспільні форми, з якими в докапіталістичний період периферійні залежні країни не стикалися чи стикалися лише в обмеженому обсязі. В цих країнах псевдоринкові відносини регресують упередуючі їм укладні форми. І це, по суті, регресивні форми самого капіталу, які історично не передують самому капіталізму, але виникають з нього внаслідок його ж тиску, ним же самим породжуються. Ці форми становлять величезну частину економічної структури цих суспільств, водночас вони приречені на виштовхування за межі пануючого офіційного укладу цих суспільств – провідників впливу домінуючих суспільств та їх економіки, перебуваючи у тіні цього укладу. Іншими словами, щоб у будь-якій залежній країні міг виникнути сектор сучасного модернізованого суспільства, інша – більша частина – має відступити до общини, перетерпіти архаїзацію, стати більш традиційною, ніж раніше, інтегруватися з більш регресивними, позаофіційними тіньовими формами. «...Капіталізм не може існувати без більш чи менш великої буферної «архаїчної» частини, соками якої він живиться» [1, с. 29].

Слід підкреслити, що «...повернення до історично-особливих суспільних форм є об'єктивним процесом і має великий потенціал ефективного суспільного розвитку, забезпечення позитивних результатів сучасного реформування. Як відмічає А.А. Гриценко, у випадку боротьби з корупцією часткове підвищення заробітної плати щось може змінити, але істотного зменшення корупції це не зможе забезпечити, Методологічно правильне вирішення проблеми полягає у тім, щоб знайти діалектично синтетичну опосередковуючу ланку, яка

МАКРОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ СУЧАСНОЇ ЕКОНОМІКИ

сполучає протилежні моменти: в цьому випадку інститути і соціально-економічний розвиток. Слід починати з інститутів розвитку [2, с. 2]. Це означає, зокрема, необхідність забезпечення антикризового, детінізаційного розвитку на основі впровадження інституційних принципів соборності як засад функціонування українського суспільства.

Сучасна держава, її інституційна структура має будуватися на основі моделі, якій, з одного боку, відповідають загальноцивілізаційні норми, що тією чи іншою мірою є визнаними у світі; з іншого боку, вона має враховувати умови, фактори, генетичний код, що визначають існування конкретної держави на основі її політичного, економічного і духовного життя як у минулому, так і сучасному та майбутньому, тобто цивілізаційні особливості [3, с. 9–10].

Шлях українського суспільства до опанування теоретично і практично проблеми розбудови власної ефективної держави був дуже важким і довгим. Після втрати історично першої державності (розпад Київської Русі) протягом довгих століть соціально-економічний простір країни було покраяно на шматки, її етнічним землям не давали об'єднатися, утримуючи в складі сусідніх держав. Ще в XIV ст. західні землі України-Русі були включені до складу Литви, а згодом підпали під владу Польщі. Відірваним від рідного кореня виявилось українське Закарпаття (Карпатська Русь).

Однак попри всі найнесприятливіші обставини українство завжди прагнуло до звільнення з-під чужинецького гніту, до відновлення своєї цілісності, об'єднання всіх етнічних територій, усіх гілок нації. Поділений, роздертий і розшматований народ не втрачав, зберігав у своєму генетичному корінні пристрасне прагнення до волі й єднання.

Стійкі соборницькі прагнення, зароджуючись на православних засадах, поступово сформувалися у наукові, теоретичні концепції, вибудовані на глибоких історичних і правничих засадах, перевірялись у горнилі національно-визвольної боротьби [4, с. 64]. Звертаючись до дослідження соборності у площині її моделі, доцільно нагадати, що поняття «соборність» має кілька аспектів. Щодо визначення терміну «соборність», то Мала енциклопедія етнодержавознавства у цьому зв'язку зазначає, що цей термін традиційно вживається в науці та політичній практиці як віддзеркалля процесів згуртування споріднених ідеологічних і суспільно-політичних рухів. Окрім того, ідея соборності у новітні часи пов'язується з консолідаційними етнонаціональними процесами, становленням і розвитком національної державності.

Починаючи з XVIII ст. у роздумах над цим питанням ми спостерігаємо боротьбу двох поглядів, які можна назвати негативною і позитивною теорією держави. Негативна представлена у лібералізмі і «манчестерстві». Планомірне регулювання життя тут взагалі вважається злом, яке як неминуче повинно бути скорочене до мінімуму. Завдання держави обмежується метою охорони спокою і безпеки, зовнішнього упорядкування суспільного життя.

Подібний погляд на державу як на «нічного сторожа» (формулювання Лассаля) впливає з індивідуалістичного погляду; згідно з даною концепцією, свобода у сенсі обмеженості особистого свавілля і самовизначення, є ідеалом суспільного життя, а всяке об'єднання – суто зовнішній, механічний акт, мета якого – усунення або ослаблення тертя та небезпеки руйнації, можливої при вільній взаємодії особистості. Держ-

жава ж являє собою лише покрив, який не має внутрішнього органічного стосунку до суспільства; останнє, своєю чергою, розуміється виключно за типом громадянського суспільства як вільна взаємодія особистостей.

Хибність такого погляду випливає вже з хибності індивідуалістського («сингулярістичного») переконання, яке лежить в його основі. Основа суспільства є не зовнішня взаємодія обособлених індивідів, не зіткнення атомістично мислячих його елементів, а первинно соборне його багатоеднання. Це вільне багатоеднання має зовні, в емпіричному прошарку суспільства, два співвідносних вираження: вільна взаємодія множини і організаційна єдність цілого. Механічність, зовнішня примусовість державного об'єднання є лише зовнішнє вираження вільного внутрішнього, соборного єднання суспільства. Державна єдність за своєю основою, за своїм внутрішнім корінням настільки ж органічно проростає зсередини, а не накладається ззовні, як і громадянське суспільство. Тому вона має не тільки негативне, а й позитивне завдання: вона за своєю сутністю є не тільки огорожа, а й будівництво; це формуюча жива ідея, що утворює онтологічну сутність суспільства [5].

Принципова відмінність та перевага традиційного суспільства від західного виявляється у тім, що вони побудовані на ядрі етичних цінностей, що визначаються загальними для всіх його членів («неписаний закон»). Саме західне суспільство якраз виникає у зв'язку з подрібненням цієї загальної (тотальної) етики на множини часткових, професійних етик – комерційну, адміністративну, політичну тощо. Великою мірою очищення відносин людей від позарациональних сил (замінивши цінності ціною) західне громадянське суспільство набуло великої стійкості, стало нечутливим до потрясінь у сфері ідеалів. Так, воно стало повністю байдужим до проблеми визнання соціального порядку справедливим чи несправедливим – критерій справедливості виключений із процесу легітимзації суспільного устрою.

У відповідності з уявленнями про людину із тою специфікою зв'язків, які об'єднують людей у суспільство, будується політичний порядок, що визначає тип держави. Маючи всезагальну матрицю ідеального суспільства як сім'ї, традиційне суспільство зумовлює існування так званої патерналістської держави. Єдність суспільства (народність) завжди є ідеалом та особливою турботою держави традиційного суспільства. Джерело його легітимності лежить не у переможній громадянській війні, а саме в авторитеті держави як батька. Єдність – головна цінність сім'ї, тому в усіх своїх ритуалах ця держава підкреслює існування такої єдності [1, с. 334–339].

«Віче, солідаризм, соборність – категорії з теорії так званої «органічної демократії», що не має нічого спільного ані з радянським «егалітаризмом», ані з євро-американською ліберальною демократією. Після «помаранчевої революції» мрія про інтеграцію в євроспільноту, по-своєму хвору та стражденну, не набагато перспективніша, ніж відновлення СРСР. Зрозуміло, багато європейських соціальних та інших технологій актуальні для України, але в плані основних цінностей український багаж принципово цікавіший за європейський. Україна має змогу стати своєрідною лабораторією оригінальних консервативно-революційних солідаристських соціальних ідей, полігоном передових конструкцій суспільного устрою: до революції про це ніхто не наважувався навіть мріяти. Тепер воно саме йде в руки» [6, с. 4].

Реалізація принципів соборності управління у контексті української національної ідеї за Ю. Вассияном: «...не значить ні панувати, ні служити тільки, але утверджувати правду досягнень індивідуального духу шляхом її усупільнення у той спосіб, що суспільне середовище відчуло це як свій власний, особистий ріст – досконалення» [7, с. 316].

Віче, як одна із стрижневих форм соборної організації, виникає з племінної організації стародавніх слов'ян як народне зібрання у давній та середньовічній Русі для обговорення та прийняття важливих суспільних рішень. Вічеві збори отримали широке розповсюдження на Русі з послабленням князівської влади у період феодального роздрібнення (друга половина XI–XII ст.). У літописах віче вперше згадується у Белгороді (997), Новгороді Великому (1016), Києві (1068). До компетенції віче відносились вирішення питань, у кризових умовах, війни і миру, визнання й вигнання князів, вибору й усунення урядників та ін., укладання договорів з іншими землями, прийняття законів. Вічеві зібрання скликалися за ініціативою представників влади або самого населення, вони не мали визначеної періодичності. Феодальна знать всіяко намагалася применшити значення віче, а князівська влада домагалася повного скасування вічевих порядків. Однак під час загострення соціальних конфліктів вічеві збори неодноразово скликалися та часто набували форми народних повстань.

Свою унікальну ефективність серед арсеналу засобів впливу на громадянську активність українського суспільства цей феномен продемонстрував і в новітні часи.

Соборність, як засаднича особливість організації влади, політичних відносин між владою і суспільством, широко була впроваджена у козацьку добу. Козаки вбачали наріжні принципи політичного життя створюваного ними державного організму у засадничій ролі «колективної волі», яка зазвичай реалізовувалася через загальну військову раду – своєрідну форму прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло [8]. Таким чином, будучи органом законодавчої влади, рада функціонувала не як представницький орган, «...а у формі прямої участі в управлінні справами Війська Запорозького всіх членів козацького війська, тобто всього козацького стану» [9, с. 9]. Її ухвали були обов'язковими (навіть під загрозою смерті) для виконання гетьманами, старшинами і рядовими козаками. Утверджується практика виборності всіх старшинських посад. Звертає увагу на себе той факт, що, здійснюючи публічну владу й виконуючи рішення ради, старшини діяли від імені Війська Запорозького, й за них несла колективну відповідальність запорозька громада [8, с. 114–115].

Окрім позитивних процес культивування провідної ролі ради як форми дії прямої демократії мав і чимало негативних рис. Насамперед впадає у вічі помітний вплив на порядок зібрання ради та прийняття нею рішень таких чинників, як випадковість, стихійність, емоційний порив. Оскільки кожен член ради мав рівні права з іншими, а рішення приймалися більшістю відкритим волевиявленням, часто спалахували сутички, що супроводжувалися кровопролиттям (за визнанням одного із сотників, «козаки доходили до шаленства» [10]). Функціонування прямої демократії приховувало загрозу переростання колективної волі козацтва у всевладдя й деспотію з боку козацької спільноти. У свідомості (особливо за-

порожців) утверджувався стереотип сприймання гетьмана й старшин не як носіїв влади, відповідальних перед правовими нормами, а лише як слухняних виконавців волі Війська Запорозького, котрих у будь-який час за ухвалою його ради можна було позбавити посад, життя, а то й віддати у руки ворогів (пригадаймо відомий вислів: «нехай твоя голова (буде) за всі наші голови» [11]).

Вища виконавча влада делегувалася Військом Запорозьким на військовій раді гетьманові, дії якого жорстко контролювалися волею козацької спільноти. Наприклад, французький інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан засвідчував у своїх нотатках, що «...гетьмани дуже строгі, але нічого не чинять без військової ради... За сімнадцять літ, які я провів у цьому краї, усі, хто займав цю посаду, трагічно закінчили ці дні» [12]. І все ж упродовж першої половини XVII ст. явно окреслювалася тенденція зміцнення гетьманських прерогатив.

Звертає на себе увагу те значення, що надавалося серед інших прав громади України–Гетьманщини, – праву опору насильству й пригнобленню підданого, про яке йдеться в «Виводі прав України» П. Орлика.

Поряд із гетьманом та монархом до політичної системи Гетьманщини належали Генеральна та Старшинська ради.

Історичний досвід політичного життя України–Гетьманщини показує, що найохочіше до Генеральних рад вдавалися політичні діячі, котрі сподівалися на підтримку найширших верств суспільства. Представники еліти аристократичного й олігархічного спрямування погоджувалися скликати Генеральні ради лише у періоди політичної нестабільності, криз, загострення суперечностей між елітними угрупованнями. Коли ж виникали умови для консолідації еліти, одразу ж посилювалися думки про недоцільність функціонування такої інституції. Поряд із запереченням провідної ролі Генеральної ради стосовно прийняття політичних рішень, у середовищі старшин культивувалася орієнтація на її використання для схвалення рішень, заздалегідь випрацьованих «радами старшинськими».

Незаперечною залишалася роль Генеральної ради під час гетьманських виборів. Проте і тут їй відводилася роль схвалення уже прийнятого Радою старшин і узаконеного монархом рішення щодо особи нового гетьмана, але аж ніяк не його виборів усім військовим товариством.

Збереження такої традиції на рівні «атрибутивному» – рівні зовнішніх ознак, було пов'язане з конкуруванням елітних угруповань. Спираючись на традицію часів, коли козацтво було впливовою політичною силою і сприймало політичне рішення як результат колективної волі [8], старшини у схваленні Генеральної ради шукали легітимації своїх політичних рішень, оскільки ігнорування цього органу узаконювало протистояння опонентів, сприяло залученню під їхні знамена меншого товариства.

Врешті, під кінець існування України–Гетьманщини ідея Генеральної ради як органу загальносуспільного перевтілювалася в ідею представницького органу від старшини, що діяв би за парламентарними принципами. Назву старшини готові були запозичити, очевидно, з огляду на традицію та свою готовність представляти інтереси суспільства в цілому, тобто генерально, загалом.

Протилежного змісту набували орієнтації еліти на Раду старшини. У політичній системі Гетьманщини представни-

ки політично провідної верстви розглядали її як орган випрацювання компетентного політичного рішення. Навіть більше того, самий процес управління державою іноді позначався поняттям «радження» (від «радити»).

Існування соборних форм не минуло (і не могло минути) безслідно в історії українського народу. Адже століття їх активних історичних впроваджень – це велика, славна і трагічна епоха в тисячолітній історії України. Сповнена романтичним героїзмом і жахливим трагізмом боротьби проти численних зовнішніх ворогів, це водночас була епоха національно-духовного і державницького утвердження українського етносу, коли він зміг у нерівній боротьбі не лише відстояти свою свободу і незалежність, а й створити одну з найдемократичніших для свого часу держав – Козацьку республіку (завдяки унікальному соціальному феномену соборної суспільної організації). Своїм демократичним способом життя зі специфічними народними традиціями, моральними і правовими нормами та принципами, з відповідними державними і духовними інституціями, як ця Козацька республіка сприяла прагненням народу до свободи, демократії й національної незалежності.

Таким чином, реалізація принципів соборності у реформуванні українського суспільства як адекватної його генетичному корінню форми організації державної влади, зокрема з урахуванням досвіду інших країн селянської цивілізації, має величезне значення для загального підвищення ефективності держави, детінізації економічної структури за рахунок обмеження паразитизму елітного сектора, зниження бюрократичного навантаження на систему державного управління, формування та реалізації системних дій щодо обмеження прояву згубних протиріч трансформації. Застосування принципів соборності до проведення, зокрема, політичної реформи дає підстави зробити висновок про те, що парламентсько-президентська форма правління, а ще краще парламентська, ближча, адекватніша організаційній пам'яті вітчизняного суспільства.

Висновки

Отже, повернення до історично-особливих суспільних форм є об'єктивним процесом і має великий потенціал ефективного суспільного розвитку, забезпечення позитивних результатів сучасного реформування.

Реалізація принципів соборності у реформуванні українського суспільства як адекватної його генетичному корінню форми організації державної влади, зокрема з урахуванням досвіду інших країн селянської цивілізації, має величезне значення для загального підвищення ефективності держа-

ви, детінізації економічної структури за рахунок обмеження паразитизму елітного сектора, зниження бюрократичного навантаження на систему державного управління, формування та реалізації системних дій щодо обмеження прояву згубних протиріч трансформації.

Козаки, зокрема, вбачали наріжні принципи політичного життя створюваного ними державного організму у засадничій ролі «колективної волі», яка зазвичай реалізовувалася через загальну військову раду – своєрідну форму прямого волевиявлення всіх її повноправних членів, котрі у будь-який час могли утворити радне коло.

Таким чином, форми соборної організації, які використовуються в сучасних вітчизняних революційних подіях, мають не випадковий, а закономірний характер, відбивають циклічний процес діалектичного «повернення до ефективних, за певних конкретно-історичних обставин, форм суспільної активності».

Список використаних джерел

1. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация (книга первая) / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2001. – 528 с.
2. Грязные деньги и закон: [сб. матер.] / Под общ. ред. Б.А. Абрамова. – М.: ИНФРА-М, 1995. – 296 с.
3. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи) / За ред. академіка НАН України В.М. Гейця. – К.: Логос, 1999. – 497 с.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський. – К., 1991. – 240 с.
5. Афанасьев Ю. Опасная Россия – традиции самовластья сегодня [Електрон. ресурс] / Ю. Афанасьев. – Режим доступа: http://www.yuri-afanasiev.ru/dangerous_rus/glava4.htm
6. Окара А. Усе в нас виїде! / А. Окара // Дзеркало тижня. – 2005 (5 лют.). – С. 4.
7. Свідзинський А.В. Синергетична концепція культури / А.В. Свідзинський. – Луцьк, 2008. – 695 с.
8. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): [навч. посіб.] / П.М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
9. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.М. Паньонко. – Львів, 2000. – 18 с.
10. Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича / Мицик Ю. – Львів, 1998. – С. 416.
11. Дневник Симеона Окольского. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 230.
12. Боплан Г.Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани. Богдан Хмельницький / Боплан Г.Л. – Львів, 1990. – С. 67.